

УДК 340.132.1

Д. О. Єрмоленко, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Класичного приватного університету

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Проаналізовано наявні підходи до розуміння основних форм правового виховання молоді, тобто способів зовнішнього виразу правовиховної діяльності. Охарактеризовано особливості основних форм правового виховання молоді – правової освіти, правової пропаганди та правового самовиховання молоді.

Проанализированы существующие подходы к пониманию основных форм правового воспитания молодежи – способов внешнего выражения правовоспитательной деятельности. Охарактеризованы особенности основных форм правового воспитания молодежи – правового образования, правовой пропаганды и правового самовоспитания молодежи.

Existing approaches to the understanding of the basic forms of law education of young people. The features of the main forms of law education of young people – law education, law propaganda and law self-education of youth.

Ключові слова. Правове виховання молоді, правова освіта, правова пропаганда, правове самовиховання, формування правосвідомості молоді.

Вступ. Соціально-економічні трансформації українського суспільства, розбудова демократичної, соціальної, правової держави та формування громадянського суспільства актуалізують проблеми виховання компетентної, самостійної, соціально активної і відповідальної особистості. У цьому контексті підвищення правової свідомості й відповідальності громадян, а особливо молоді набуває великої важливості. Основним шляхом підвищення правосвідомості більшість дослідників називають правове виховання.

Серед форм правового виховання зазвичай виділяють: а) правову пропаганду (лекції, бесіди, консультації; видання популярних книг, брошур; проведення “круглих столів”; виступи у пресі, по радіо та телебаченню; відповіді на запитання слухачів та читачів, тобто свого роду “юридичний всеобуч”); б) правове навчання (передача та засвоєння професійних знань у навчальних закладах; викладання основ права на різноманітних курсах, зборах тощо); в) юридичну практику, повсякденний досвід (участь у судових процесах як позивача, відповідача, потерпілого; укладання різноманітних цивільно-правових правочинів, користування послугами адвоката, правоохоронна діяльність); г) самоосвіту (власне досягнення та осмисленні правових явищ, навколишньої правової дійсності, самостійне вивчення законодавства, наукової літератури, спілкування з оточенням) [1, 73].

Разом з тим О. М. Кропанева називає ті самі явища (правова пропаганда, правове навчання, юридична практика та самовиховання) засобами правового виховання [2, 25], І. В. Осика – способами правового виховання [3], А. В. Стаканков використовує поняття “методи правового виховання” [4, 9], А. Н. Азріліан – напрями правового виховання [5, 73]. В юридичній літературі радянського періоду робилися спроби розмежувати зазначені поняття. Наприклад, М. М. Галімов, розрізняючи “засоби” та “форми” правового виховання, зазначає: “якщо засоби правового виховання слугують каналами передачі ідейного змісту правовиховної роботи, то форми правового виховання є способом зовнішнього вираження змісту та постають, насамперед, як конкретні заходи або як типи конкретних заходів з правового виховання трудящих” [6, 108]. При цьому сам М. М. Галімов проявляє певну непослідовність, називаючи правовий лекторій в одному місці засобом, а в іншому формою правового виховання [6, 109].

© Д. О. Єрмоленко, 2012

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості основних форм правового виховання молоді. Задля досягнення мети слід виконати такі завдання: проаналізувати наявні підходи до визначення форм правового виховання молоді; визначити, які з форм правового виховання молоді можуть зараховуватися до основних; охарактеризувати особливості кожної з основних форм правового виховання молоді.

Результати дослідження. Український учений Є. О. Гіда пропонує таку класифікацію форм правового виховання: 1) за призначенням, метою, змістом він виділяє загальні (основні) – правова освіта (навчання); правова пропаганда; правова агітація; правова просвіта; індивідуально-виховна робота; правова практика; правове самовиховання та спеціальні – службова підготовка, правова практика, проведення науково-практичних семінарів; 2) залежно від кількості охоплення осіб дослідник виділяє масові, групові, індивідуальні форми правового виховання [7].

Розглянемо основні форми правового виховання детальніше. Основною з них, зазвичай, називають *правову освіту*, адже процес правового виховання здійснюється одночасно з навчальним процесом. На цьому наголошують більшість дослідників. Так, О. Г. Шапієва зазначає: “освітня та виховна форма морально-правової соціалізації особистості не існують ізольовано одна від одної. І за результатами (формування правосвідомості індивіда та становлення його як морально здорової особистості), і за самим процесом своєї реалізації навчання та виховання повинні виступати в органічній єдності, не лише доповнюючи один одного, але виступаючи як єдиний метод впливу на особистість” [8, 68]. Про тісний взаємозв’язок освіти та виховання зазначав І. А. Ільїн, вважаючи, що “освіта без виховання є справою помилковою та небезпечною. Вона створює найчастіше людей напівосвічених та зарозумілих, пихатих сперечальників, напористих та безсоромних кар’єристів, вона ... розв’язує та заохочує в людині вовка” [9, 309].

Отже, правове виховання нерозривно пов’язане та реалізується через правову освіту – безпосереднє отримання правових знань. Т. М. Почтарь визначає правову освіту як “спосіб зовнішнього вираження та організації передачі теоретичного правового матеріалу об’єкту виховання” [10, 47]. На нашу думку, таке визначення не можна взяти за основу, адже не можна зводити процес правової освіти лише до передачі теоретичного правового матеріалу. Для визначення поняття “правова освіта”, на нашу думку, слід звернутися до загального поняття “освіта”. Так, традиційно, під освітою розуміють діяльність, спрямовану на набуття наявних знань, навичок, методик з метою їх використання в конкретних галузях, напрямках, видах, повноваженнях [11, 28]. Закон України “Про освіту” (від 23.05.1991 р. № 1060-XII), підкреслюючи значення освіти, проголошує останню як “основу інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави” [12].

У вітчизняній юридичній літературі отримали поширення два терміни “правова освіта” та “правове навчання”, причому в більшості випадків вони використовуються або як взаємозамінні, або разом у вигляді поняття “правова освіта (навчання)” [13]. Деякі автори, під час характеристики форм правового виховання використовують лише один з наведених термінів. Співвідношення ж понять “правова освіта” та “правове навчання” юридичною наукою не розглядається взагалі. Більше того, навіть у педагогіці немає чіткої відповіді щодо співвідношення понять “освіта” та “навчання”. Так, з погляду системного підходу освіта, на думку М. І. Махмутова, є метасистемою відносно системи навчання. Відповідно до цього зміст освіти – більш широке поняття порівняно зі змістом навчання [14]. Проте в більшості випадків поняття “освіта” та “навчання” просто ототожнюються, більше того, як стверджує І. В. Малафійк, сьогодні освіта як самостійне педагогічне поняття просто виведене з наукового вжитку [15, 215].

Ми не ставимо перед собою завдання визначити співвідношення педагогічних понять “освіта” та “навчання”, проте з метою недопущення термінологічної плутанини спробуємо висловити власну думку щодо співвідношення понять “правова освіта” та “правове навчання”. “Правовим навчанням”, на нашу думку, можна назвати сам процес оволодіння правовими знаннями та навичками в освітніх закладах, а “правовою освітою” – результат правового навчання.

В юридичній літературі *правове навчання*, зазвичай, розглядають як конкретний вид навчального процесу, під час якого громадяни під керівництвом досвідчених юристів оволодівають правовими знаннями, навичками, вміннями застосування правових норм [16, 33]. Проте, на нашу думку, слід відрізнити загальне правове навчання (правовий всеобуч) та спеціалізоване правове навчання в юридичних вишах.

Традиційно *правовий всеобуч* визначається як єдина загальнодержавна система вивчення законодавства, що охоплює всі верстви населення, усіх державних службовців [17, 201]. Таке визначення видається нам вдалішим, ніж запропоноване російськими вченими, які розглядають правовий всеобуч як передачу минулого історичного досвіду, а також практики та навичок реалізації права в умовах сучасної дійсності [18, 159], адже передача досвіду, практики та навичок може здійснюватися й іншими формами правового виховання (наприклад, правовою пропагандою). Як найбільш загальні прояви правового всеобучу С. В. Береза виділяє: “створення і діяльність громадських організацій (наприклад, громадських приймалень), що беруть участь у різних соціальних проектах” та “навчальні курси, що забезпечують профільне розширення і поглиблення уяви про право як особливого соціального інституту, феноменів культури, його принципів, особливостях регулювання різних форм суспільних відносин, особливо в політичній та економічній сферах”. Крім того, дослідниця зазначає, що “правовий всеобуч повинен складатися: з системного, планомірного впливу на особу з метою доведення до її свідомості системи правових цінностей, норм, принципів; забезпечення сприятливого впливу середовища; створення належних умов для інтенсивного засвоєння особою норм і принципів права, що діють у суспільстві; викорінення із свідомості громадян негативного ставлення до оточуючого світу; залучення підлітків у суспільно-практичну діяльність, що сприяє формуванню в них потреби у правових знаннях; закріплення і перетворення останніх у переконання, а також забезпечення правомірної поведінки і росту правової активності” [19, 20].

У нормативно-правових актах України зазвичай використовується поняття “правова освіта населення”. Так, у 2001 р. Указом Президента України затверджено “Національну програму правової освіти населення” [20], яка передбачає подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Метою цієї Національної програми названо підвищення рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування в них поваги до права. Для реалізації цієї мети визначено такі основні завдання: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов’язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; удосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері. Таким чином, можна зробити висновок, що під

правовою освітою населення мається на увазі саме правовий всеобуч (загальне правове навчання). Ми це підкреслюємо для чіткого відмежування від спеціалізованого правового навчання, яке має суттєві відмінності.

Спеціалізоване правове навчання в юридичних вищих навчальних закладах – окремий вид дій, пов'язаних із процесом отримання правових знань, набуття навичок практичної діяльності, формування юридичного світогляду та з іншими процесами, передбаченими навчальними програмами, кваліфікаційними характеристиками, які дозволяють готувати на достатньому професійному рівні юриста – фахівця своєї справи [21, 135].

Як окрему форму правового виховання О. І. Деменко виділяє *“правову просвіту”*. При цьому зазначає, що *“правова освіта”* і *“правова просвіта”* – категорії не тотожні, оскільки вони мають різний зміст: освіта означає здобуття фаху, а просвіта – поширення популярних знань [22]. Проте визначення поняття *правова просвіта* автор не пропонує. Російські дослідники визначають правову просвіту як пропаганду та поширення серед широких верств населення юридичних знань, достовірних даних про характер та межі конституційних та інших прав, а також обов'язків громадян, засоби їх реалізації та захисту, компетенцію та порядок діяльності державних органів [23, 7]. Але таке визначення не переконує в необхідності виділення правової просвіти як окремої форми правового виховання молоді, навпаки, пропаганда розглядається більшістю вчених як самостійна форма правового виховання (*правова пропаганда*), а поширення серед широких верств населення юридичних знань є, на нашу думку, нічим іншим, як правовим всеобучем, який ми розглянули вище. Отже, виділення такої форми правового виховання, як *правова просвіта* нам видається недоречним. Хоча, звичайно, сам термін *“правова просвіта”* може використовуватися як синонімом поняття *“правовий всеобуч”*.

Ще однією формою правового виховання молоді можна назвати *правову пропаганду*. Український юридичний термінологічний словник пропонує таке визначення цього явища: *“Правова пропаганда – цілеспрямована діяльність з формування у членів суспільства високого рівня правосвідомості і правової культури, роз'ясненню правової політики і поширенню правових знань, ідей, іншої правової інформації”* [24]. На жаль, таке визначення не вказує на особливості правової пропаганди, адже цілеспрямованою діяльністю з формування високого рівня правосвідомості можна назвати будь-яку форму правового виховання або навіть правове виховання в цілому. Для визначення особливостей правової пропаганди пропонуємо звернутися до загального поняття *“пропаганда”*. Велика радянська енциклопедія визначає пропаганду (від лат. *propaganda* – підлягає поширенню, *propago* – поширюю) як *“поширення політичних, філософських, наукових, художніх та інших поглядів й ідей з метою їх упровадження в суспільну свідомість та активізації масової практичної діяльності”* [25]. Таким чином, якщо розглядати правову пропаганду не лише як форму правового виховання, але й як різновид пропаганди, можна зробити висновок, що *правова пропаганда* – це поширення правових поглядів та ідей для їх упровадження у правосвідомість.

Більшість дослідників вважають основним проявом правової пропаганди *“пропаганду права через засоби масової інформації”* [26, 21]. Проте, на нашу думку, не можна зводити правову пропаганду лише до пропаганди права у ЗМІ, хоча цей напрямок дуже важливий. Аналіз спеціалізованої юридичної літератури дозволяє виділити, як мінімум, три основних прояви правової пропаганди. По-перше, як уже зазначалося, це *правова пропаганда засобами масової інформації* (телебачення, радіо, преса тощо). Для неї характерне масове, найбільше охоплення аудиторії, використання різних тематик, рубрик тощо. Правова пропаганда в засобах масової інформації – одна з найефективніших форм правового виховання молоді. При цьому її зміст має найповніше відповідати як потребам суспільства та держави в широкій правовій орієнтації індивідів, так і потребам, інтересам громадян. Для ефектив-

ного здійснення правової пропаганди у ЗМІ важливо знати, які цілі звернення до правової інформації домінують у молоді. Це необхідно для того, щоб сприяти їх досягненню, а також при обмеженості чи перекрученості таких цілей у тих чи інших молодіжних групах, самим змістом правової пропаганди та різноманітністю її форм сприяти їх розширенню в молодого глядача, слухача, читача. По-друге, так звана *усна правова пропаганда* – лекції, бесіди, консультації, вечори запитань та відповідей тощо. Охоплення аудиторії тут менше, проте є можливість безпосередньо спілкуватися зі слухачами, відразу отримати відповідь на запитання, обмінятися думками та вступити в дискусію. По-третє, *видання літератури з правової проблематики*: популярні брошури, коментарі законів та правової практики тощо.

До форм правового виховання часто зараховують і *юридичну практику* тобто передачу юридичної інформації та знань, яка здійснюється шляхом участі населення в правозастосовній та іншій правовій діяльності, причому дослідники наполягають на особливій ефективності такої форми правового виховання [27, 15]. Однак, на нашу думку, юридична практика може бути формою правового виховання лише у випадку, якщо розглядати останнє в широкому значенні, тобто як увесь процес формування правової свідомості особи. У вузькому значенні правового виховання, юридична практика не може бути його формою, адже участь населення у правовій діяльності певною мірою випадкова та несистематична, а тому не може розглядатись як цілеспрямований, керований процес впливу на правосвідомість.

Особливе місце серед форм правового виховання молоді займає *правове самовиховання* – цілеспрямована, систематична діяльність особи з оволодіння правовими знаннями, формування позитивних правових мотивів і настанов, навичок правомірної поведінки, яка полягає в самостійних зусиллях, спрямованих на вироблення звички і внутрішньої потреби до правомірної поведінки [16, 136]. Проблема самовиховання та його співвідношення з вихованням активно досліджується різними науками – педагогікою, психологією, соціологією. Так, Ю. К. Бабанський зазначає, що виховання та самовиховання – дві сторони єдиного процесу формування особистості, при цьому під самовихованням дослідник розуміє свідому, цілеспрямовану та самостійну діяльність, що виникає в результаті активної взаємодії особистості із середовищем, впливає на розвиток та вдосконалення особистості [28]. У той же час Л. І. Рувинський наголошує на тому, що не можна автоматично переносити всі терміни теорії виховання в теорію самовиховання, оскільки за таких умов не враховується специфіка впливу людини на саму себе. У процесі самовиховання людина усвідомлює себе і як об'єкт і як суб'єкт самоуправління, тобто постає одночасно у двох іпостасях – і як вихованець і як вихователь. Автор наводить такий приклад: за аналогією із заохоченням іноді трактують самозаохочення, але якщо заохочення сприяє прийняттю людиною зовнішніх вимог і викликає радість, то в самовихованні людина сама встановлює програму діяльності, і вже усвідомлення того, що вона здійснила цю програму або просунулася в її здійсненні, є для неї винагородою [29, 51].

Таким чином, найважливішим завданням під час визначення самовиховання є витримати баланс у оцінці ролі зовнішнього середовища та власних можливостей кожної людини. Важливим моментом у самовихованні особистості та його основним змістом є, на думку багатьох дослідників, поповнення і відновлення знань. Самовиховання – своєрідний каталізатор, який прискорює процес формування та розвитку особистості, сприяє засвоєнню і переосмисленню політичної і правової інформації, соціально-правового досвіду, соціальних норм і критеріїв поведінки [30, 7].

Розглядаючи особливості саме правового самовиховання, на нашу думку, слід зауважити на деяких його особливостях. Перш за все, правове самовиховання передбачає засвоєння, розвиток, укріплення саме правових знань, принципів, цінностей, навичок правомірної поведінки. Окрім цього, правове самовиховання – не стихійний процес. У теорії виховання загальновизнаний той факт, що самовиховання є результатом добре організова-

ного виховання, яке полягає в усвідомленні внутрішньої активності, спрямованої на зміну своєї особистості, вироблення в себе бажаних якостей. Тобто правове самовиховання організовується та спрямовується загальним процесом правового виховання. Завдання організації правового самовиховання молоді – озброєння її теорією та методикою самовиховання, вироблення в неї потреби звички систематичної, творчої, свідомої та самостійної роботи над собою. Для цього можуть використовуватися лекції та бесіди, інформація у ЗМІ про методи та приклади самовиховання, які сприяють формуванню в молодих людей необхідності систематичної, цілеспрямованої роботи над собою, бажання підвищити свою соціально-правову активність.

Висновки. Можна виділити такі форми правового виховання молоді, тобто способи зовнішнього виразу правовиховної діяльності: *правова освіта* (безпосереднє отримання правових знань), різновидами якої є *правовий всеобуч* (правова освіта населення) та *спеціалізоване правове навчання* (у юридичних вищих навчальних закладах); *правова пропаганда* (поширення правових поглядів та ідей з метою їх упровадження у правосвідомість), різновидами якої є *правова пропаганда засобами масової інформації* (телебачення, радіо, преса тощо), *усна правова пропаганда* (лекції, бесіди, консультації, вечори запитань та відповідей тощо), *видання літератури з правової проблематики* (популярні брошури, коментарі законів та правової практики тощо); *правове самовиховання* (самостійне засвоєння, розвиток, зміцнення правових знань, принципів, цінностей, навичок правомірної поведінки).

Література

1. Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юрист, 2004. – 512 с.
2. Кропанева Е. М. Теория и методика обучения праву : учеб. пособие / Е. М. Кропанева. – Екатеринбург : Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2010. – 166 с.
3. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Осика. – К., 2004. – 194 с.
4. Стаканков А. В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. В. Стаканков. – Х., 2003. – 206 с.
5. Юридический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. – М., 2007. – 1087 с.
6. Галимов М. М. Правосознание и правовое воспитание в развитом социалистическом обществе / Галимов М. М. – М. : Мысль, 1973. – 184 с.
7. Гіда Є. О. Форми та методи правового виховання працівників міліції України / Є. О. Гіда // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 3 (54) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnivs/2011_54/54/3.pdf.
8. Шапиева О. Г. Проблема нравственно-правовой социализации личности: концептуальный и практический аспекты / Шапиева О. Г. – СПб., 1996. – 213 с.
9. Ильин И. А. Путь к очевидности / Ильин И. А. – М. : Республика, 1993. – 430 с.
10. Почтарь Т. М. Правовое воспитание в педагогических вузах: вопросы методологии и методики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. М. Почтарь. – М., 2001. – 207 с.
11. Вихров А. А. Образование как основной социальный институт и его место и роль в повышении качества образовательного процесса / А. А. Вихров, П. П. Глущенко // Проблемы управления качеством образования в гуманитарном вузе : материалы VIII ежегодной всероссийской научно-методической межвузовской конференции юридического факультета СПбГУП 22 ноября 2002 г. – СПб., 2003. – С. 22–30.

12. Про освіту : Закон України від 21.05.1991 № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
13. Основи інформаційного права України / Цимбалюк В. С., Гавловський В. Д., Гриценко В. В. та ін. ; за ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калюжного та П. В. Мельника : навч. посіб. – К. : Знання, 2004. – 274 с.
14. Махмутов М. И. Современный урок: Вопросы теории / Махмутов М. И. – М., 1981. – 192 с.
15. Малафійк І. В. Дидактика : навчальний посібник / Малафійк І. В. – К. : Кондор, 2009. – 406 с.
16. Правознавство : навч. посіб. / Бобир В. І., Демський С. Е., Колодій А. М. та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 704 с.
17. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул. – К. : Центр навчальної літ-ри, 2005. – 224 с.
18. Летушева Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Летушева, М. В. Летушева. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Академия, 2008. – 208 с.
19. Береза С. В. Правовий всеобуч як передумова формування правової культури в сучасному демократичному суспільстві / С. В. Береза // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2009. – № 3. – С. 19–25.
20. Про Національну програму правової освіти населення / Президент України ; Указ, Програма від 18.10.2001 № 992/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>
21. Гусарев С. Юридична деонтологія / С. Гусарев, О. Тихомиров. – К. : ВІРА-Р, 1999. – 506 с.
22. Деменко О. І. Особливості основних форм правового виховання студентської молоді / О. І. Деменко // Право і Безпека. – 2011. – № 3 (40) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pib/2011_3/PB-3/PB-3_10.pdf
23. Алексеев А. И. О государственной политике развития правовой грамотности и правосознания / А. И. Алексеев, С. И. Герасимов // Юстиция. Научно-практический журнал. – 2009. – № 5. – С. 3–15.
24. Український юридичний термінологічний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.marazm.org.ua/document/termin/index.php>
25. Большой энциклопедический словарь: [А–Я] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая рос. энцикл. ; СПб. : Норинт, 1997. – 1408 с.
26. Мальцев Д. О. Засоби масової інформації як інститути правової пропаганди в контексті правової соціалізації особистості в Україні / Д. О. Мальцев, В. Ю. Швачка // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. Серія: Право та державне управління. – 2011. – № 2. – С. 21–25.
27. Бондарев А. С. Организованная юридическая практика – эффективная форма правового воспитания / А. С. Бондарев // Вестник Пермского университета. – 2007. – № 8. – С. 12–18.
28. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. институтов / под редакцией Ю. К. Бабанского. – М. : Просвещение, 1983. – 608 с.
29. Рувинский Л. И. Самовоспитание личности / Рувинский Л. И. – М., 1984. – 144 с.
30. Ковалев С. М. Воспитание и самовоспитание / Ковалев С. М. – М., 1986. – 284 с.